

A reformáció öröksége

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

2

.

Az Endemann-per újabb kutatása

A kutatás előzménye

A 18. század erdélyi református teológiatörténetének utolsó jelentősebb eseménye az Endemann-per volt. Jelentősége abban áll, hogy ez volt az utolsó tanfegyelmi kivizsgálás, amely a református hitvallások érintetlenségét és tisztaságát kívánta védelmezni a felvilágosult, racionális ortodoxiával szemben. Éppen ezért furcsa az, hogy a per történetével kevesen foglalkoztak, valahogy elkerülte a kutatók figyelmét. Elsőként Zágoni Bodola Sámuel Eperjesi Zsigmond püspöki munkásságának ismertetésekor szentelt néhány sort a tanfegyelmi ügynek, de életrajzi írásában nem tért ki sem a tanfegyelmi kivizsgálás részleteire, sem annak okaira. A témával kapcsolatos részben röviden ismertette a zsinat megállapítását, amely szerint Bodola János és Zilahi Sebes János a református egyház szimbolikus könyveivel ellenkező Endemann könyve alapján tanította a rendszeres teológiát. Zágoni Bodola az egész ügyről csupán annyit állapított meg, hogy a két érintett tanár elutasította, hogy Endemann tankönyve alapján herézist tanított volna, illetve, hogy 1792-ben a Főkonzisztórium anélkül, hogy alapos kivizsgálást rendelt volna el, új tankönyv használatát írta elő.¹ Érdekességként jegyezzük meg, Pokoly József az erdélyi református egyház történetét bemutató többkötetes művében egyetlen szót sem ejtett erről az ügyről, de a kivizsgálással többé-kevésbé összefüggő wolffianus filozófia hazai recepcióját röviden ismertette.²

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelkipásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete.

Az itt közölt tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Zágoni Bodola Sámuel: Folytatása a püspökök életrajzának. In: *Az Erdélyi reformata anyaszentegyház névkönyve 1861-re*. Kolozsvár 1861, 1–17.

² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. V. Az egyházi intézmények története*. Budapest 1905, 175., 186–188.

Illyés Géza 1939-ben Eperjesről írt tanulmányában mindössze két bekezdést szentelt ennek az kérdésnek. Írása nagy vonalakban követi Zágoni Bodola gondolatait, ő sem tárta fel a kivizsgálás okát, sem részleteit, bár annak külön jelentősége van, hogy a Illyés a tanfegyelmi ügyről szóló rövid tudósítását Eperjesnek a református egyház tantisztaságát megőrző erőfeszítéseit bemutató fejezetben helyezte el.³

Az Endemann-perként nevesült tanfegyelmi kivizsgálás első részletesebb ismertetését Juhász István végezte el. Tanulmánya ugyan 1996-ban jelent meg, de a tanulmány alapját jelentő kutatásra 1973-ban került sor, abból az alkalomból, hogy a hallei Martin Luther Universitát Teológiai Karán vendégelőadást tartott. Nem lényegtelen adalék, kiegészítés az sem, hogy Juhász Istvántól származik Endemann-per elnevezés. Tanulmányának (amelynek teljes címe: *Christian Wolff és az erdélyi református teológia*) egyik alfejezete *Az Endemann-per* címet kapta, és mindössze négy oldalban foglalja össze a kivizsgálás történetét.⁴ Ahogy tanulmányának címe is jelzi, Juhász István Zilahi Sebes János és Bodola János ügyét a wolffiánizmussal kapcsolta össze. Munkájában részletesen bemutatja (lényegében ezzel kezdi) Christian Wolff filozófiai rendszerét, teológiai gondolkodását és etikáját, majd Köleséri Sámuel és nevelt fiát, Gyalakuti Lázár Jánost az erdélyi magyar művelődéstörténetben betöltött szerepük kapcsán mint wolffiánus patrónusokat, gondolkodókat mutatja be, akik úttörő szerepet vállaltak a németországi filozófus, matematikus gondolatának erdélyi meghonosításában és „védelmezésében”. Juhász István azonban nemcsak az esztétörténeti háttérrel ismertette, hanem a wolffianizmust mint a felekezetek egyenlőségét hirdető irányzatot összefüggésbe hozta az erdélyi református egyház 18. század második felének önvédelmi, túlélésre berendezkedő magatartásával is. Valójában kimondatlanul is ezzel magyarázza az irányzat sikerességét. Ezt követően néhány oldalban összefoglalta az erdélyi wolffiánus református egyházi értelmiségiek ismertetését. Juhász István ezek után tért rá Zilahi és Bodola mint a két wolffiánus professzor ellen indított kivizsgálásra.⁵ Az ügyet kiobbantó rendszeres teológiai tankönyv szerzőjét, Samuel Endemann marburgi professzort Juhász Wolff ta-

³ Illyés Géza: Eperjesi Zsigmond, 1726–1793. In: *Református Szemle* 32 (1939), 303–307.; 328–332.; 369–373.; 383–385.; 434–437.

⁴ Juhász István: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat 2. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református–Evangélikus Karának tanárai, Kolozsvár 1996, 102–115.

⁵ Juhász István: i. m. 111.

nítványának nevezte, akinek könyveit az 1780-as években az udvarhelyi és a nagyenyedi kollégiumban tankönyvként használták. A zsinati határozat rövid ismertetése után Juhász megpróbált választ adni arra a kérdésre is, hogy valójában mi állt a zsinati határozat mögött. Eperjesinek 1792-ben keltezett Endemann-etikája kapcsán kifejtett teológiai véleményére alapozva, úgy értelmezte, hogy a zsinati döntés háttérében az erdélyi református egyház hitvallásainak védelme állt. A két érintett professzor, Zilahi és Bodola állásfoglalását összegezve Juhász megállapítja, valójában az erdélyi református ortodox konzervatív teológiai látásmód állt szemben a teológiai felvilágosult gondolkodást képviselő két professzorral.

Juhász tanulmányát összegezve kiemelhetjük: az erdélyi református egyház teológiai gondolkodástörténetének egyik jelentős eseményét „fedezte fel”, és a ha röviden is, az Endemann-ügy feltárásával rávilágított a 18. század végi erdélyi református teológiai gondolkodásban szükségszerűen bekövetkező és tulajdonképpen elkerülhetetlen változására. Azt is hozzá kell tenni, hogy amikor Juhász István ezt a témát feldolgozta, az Endemann-per legfontosabb forrásait „kikölcsonozte” az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárából, emiatt a további kutatás szinte lehetetlenné vált.

Én magam 2007-ben az erdélyi református egyház 18. század „eretnekeit” vizsgálva elkerülhetetlenül foglalkoznom kellett az Endemann-üggyel is.⁶ Kutatásomat igen jelentősen hátráltatta az a tény, hogy az ügy legfontosabb forrásai akkor még „lappangtak”. Források hiányában kénytelen voltam Juhász megállapításaira, illetve a tanulmányában lévő rövid idézetekre hagyatkozni. Annnyiban mégis sikerült újat hozni a kutatás során, hogy megvizsgáltam azokat a dokumentumokat (különböző levelek, főkonzisztórium határozatok stb.), amelyek akkor fellelhetők voltak a levéltárban. Kiindulópontom az volt, hogy a Juhász tanulmányából kimaradt, de a kivizsgálás szempontjából jelentős forrásokat megvizsgáljam, és a per történetét rekonstruáljam. Tanulmányom mellékleteként közöltem azokat a még fellelhető iratokat, amelyek megvilágították a 18. századi tanfegyelmi per pontos lefolyását, annál is inkább, nehogy az eljövendőben lába keljen azoknak az forrásoknak, amelyek akkor elérhetőek voltak.

Juhász tanulmányára alapozva (hiányoztak a legfontosabb iratok) szintén a wolffianus vonalon indultam el, de feltételeztem azt is, hogy a teológiai gondolkodás különbözősége mellett az ellentét kirobbanásában a személyes ellentétek is

⁶ Kolumbán Vilmos József: Adalékok az Endemann-perhez. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 760–778.

fontos szerepet töltöttek be. Mivel a zsinati vádpontokban a szocinianizmus, pelagianizmus és arminianizmus is szerepelt, ezért kézenfekvő volt a 18. század hasonló eseteivel való egybevetés. Így került összehasonlításra Huszti András és Nádudvari Sámuel heterodoxiapere az 1791. évi eseményekkel. Nádudvarival való összevetés azért is érdekes, mert Nádudvari Sámuel enyedi papsága idején keveredett a remonstráns tanok hirdetésének gyanújába, és miután Borosnyai Lukács János akkori enyedi első lelkész megintette, ügye a zsinat elé került. 1734-ben a zsinat előtt ígéretet tett, hogy hallgatni fog, de még a zsinaton megszegte fogadalmát, ezért rövid ideig állásából felfüggesztették. Egy évvel később, 1735-ben ünnepélyes keretek közt a nagyenyedi templomban megtagadta remonstráns nézeteit, így állását visszakapta, és 1740-ig előbb másodlelkési, majd Borosnyai távozásával első lelkési minőségben Enyeden lelkipásztorkodott.⁷ 1740-ben főúri támogatással Marosvásárhelyre került a Kövesdi János távozásával megüresedett helyre, ahol a wolffianista eszmék hirdetésével és közvetlen előadásmódjával rendkívüli népszerűsége tette szert.⁸ A tanulmányom további részében a tanfegyelmi kivizsgálás eseményeit rekonstruáltam, bár a pontosabb képhez ide is szükség lett volna a hiányzó iratokra.

A kutatás jelenlegi állása

Néhány évvel ezelőtt (2014) Juhász István örökösei visszajuttatták a levéltárnak a kikölcsönzött iratokat, így az Endemann-per teljes feltárása újabb lendületet kapott. A visszakérült iratok között van Zilahi Sebes János, Bodola János, Eperjesi Zsigmond püspök és Keresztes Máté főjegyző levele, valamint különböző főkonzisztóriumai levélfogalmazványok.⁹ A visszakérült iratok alapján most

⁷ Kolombán Vilmos József: Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen. In: *Református Szemle* 102 (2009/3), 340–351.

⁸ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziányi László. Kriterion Kiadó, Bukarest 1970, 66., 70.

⁹ Mivel a 18. századi erdélyi református teológiai gondolkodás feltárása szempontjából Zilahi, Bodola, Eperjesi és Keresztes levele kiemelt fontossággal bírnak, három közleményben publikáltam azokat. Ld. Kolombán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. In: *Református Szemle* 110 (2017/6), 632–648. (A technika ördögének köszönhetően, a hivatkozások tévesen jelentek meg, ezért a tanulmányt újraközöltük. Ld. Kolombán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. A forrásközlés bevezetőjének javított változata. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 56–61. Kolombán Vilmos József: Bodola János védekezése. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 62–78., ill. Kolombán Vilmos József: Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele. In: *Református Szemle* 111 (2018/2), 196–204.

már pontosan rekonstruálható a per története, a kivizsgálás háttere, sőt mi több, tisztázni lehet az eddigi félreértéseket is.

A kivizsgálás története

1791. július 3–7. között Küküllőváron tartott generális zsinaton különösebb előzmény nélkül, a zsinat utolsó napján *szívbéli megütődéssel* adták tudtára a jelenlévőknek, hogy a nagyenyedi és székelyudvarhelyi kollégiumban olyan teológiát tanítanak, amely ellenkezik az erdélyi református egyház hitvallásaival. Megállapították, hogy Samuel Endemann németországi tankönyve alapján tanított teológia *socinianizmust, armenianizmust, pelagianizmust* tartalmaz.¹⁰ A határozat ugyan nem nevezte meg az érintett tanárokat, de elrendelték, hogy Endemann könyve helyet a Helvét Hitvallást tanítsák a kollégiumokban.

Sem a felvetést, sem a döntést nem juttatták el a vádlottakhoz, akik – mint utólag kiderült – a nagyenyedi kollégiumban tanító Bodola János és az udvarhelyi Zilahi Sebes János voltak, utóbbi Benkő József távozásával megüresedett tanári széket foglalta el még 1789-ben.

Elsőként Zilahi válaszolt a zsinati határozatra.¹¹ 26 oldalas hosszú levelében sérelmezte a kivizsgálás módját, nevezetesen azt, hogy a két érintett tanárt nem idézték be a zsinatra, nem biztosítottak lehetőséget álláspontjuk bemutatására és nem utolsósorban szóvá tette azt is, hogy a zsinati határozatot hivatalosan nem kézbesítették. Az eljárással kapcsolatban megkérdőjelezte, hogy mindössze 2-3 nap alatt sikerült Endemann könyvét elolvasni és értelmezni. Értetlenségének adott hangot azzal kapcsolatosan is, hogy 1789-ben, miután elfoglalta a székelyudvarhelyi kollégium tanári állását, már Endemann könyve szerint tanította a diákokat, sőt a nagypapi vizsgára jelentkezőket is abból vizsgáztatta, és ezt korábban senki sem sérelmezte. Szarkasztikusan, néhol meglehetősen csípő-

¹⁰ „Szívbéli megütődéssel adatik tudtára a Generalis Szent Synodusnak, hogy a nagyenyedi és udvarhelyi iskolában olly theológia taníttatik (mellynek auctora Endemann Sámuel, melly nyomtattatott az 1777-dik esztendőben Hannoviában), mellynek tudománya ellenkezik Helvetziai Confessionkkal és Heydelbergai Catechesisünkkel, tanítván socinianizmust, armenianizmust, pelagianizmust satöbbi, melly miatt máris nemcsak a deákok, hanem más emberek is sokan a Szentíráson fundált szent vallásunk ellen megvesztegetődtenek.” *Erdélyi református zsinatok iratai, IV. 1790–1800.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2001, 39. (A továbbiakban: ERZSI IV.)

¹¹ Zilahi levelét és ismertetését ld. Kolumbán Vilmos József: *Zilahi Sebes János apológiája*, 632–648.

sen fogalmazva az ellenük indított kivizsgálását a radnóti perrel hasonlította össze, nem rejtve véka alá azt, hogy háttérben tudatlanságot és rosszindulatot feltételezett. Endemann elleni vádak (pelagianizmus, szocinianizmus, arminianizmus) elutasította, az egykori német püspök-tanár igazhitűségét azzal próbálta megvédeni, hogy felsorolta annak tekintélyes megbízatásait. Annyit viszont elismert Zilahi is, hogy Samuel Endemann művében új hipotéziseket is felhasznált, de azok Zilahi szerint a hitvallások védelmét szolgálták. Zilahi azzal sem értett egyet, hogy ezután a rendszeres teológiát a Helvét Hitvallás alapján tanítsa.

Bodola János levele a Zilahié után született meg. Keltezésének ideje nem ismert, csupán annyit tudunk, hogy a Főkonzisztórium 1792 áprilisában foglalkozott a nagyenyedi tanár levelével. Bodola Zilahihoz hasonlóan terjedelmes levélben vitatta az eljárás jogszerűségét. Békülékeny, inkább tárgyilagos, semmint szarkasztikus hangvételű *relatoriajában* Zilahihoz hasonlóan sérelmezte, hogy a zsinati döntést későre kapta meg (összel), nem hallgatták ki, a kivizsgálás nem volt jogszerű, és kollégájával egyetértve koncepciók eljárásként értelmezte a zsinati döntést. Bodola azt is megkockáztatta, a zsinaton résztvevőktől szerzett értesüléseire alapozva, hogy a döntést nem a teljes zsinat hozta, hanem sebtében állították össze, és a *kevesebb számból álló, elsőbb tekintetű, talán hatalmasabb tagoknak tiszta csupa tetszésekből származott*.¹² Endemann tankönyve elleni vádak kollégájához hasonlóan képtelenségnek tartotta, bár azt ő is elismerte, hogy a könyvben vannak újítások.

A két tanár beadványát a Főkonzisztórium 1792 áprilisában tárgyalta meg. Igazat adtak Bodolának és Zilahinak abban, hogy az eljárás nem volt jogszerű, emiatt a püspököket megintették. Bodola észrevétele alapján rámutattak, hogy a kérdéses tankönyvet nem 1777-ben adták ki, hanem 1782-ben. Abban viszont a zsinatnak adtak igazat, hogy Endemann tankönyve helyett más tankönyvet kell használni a dogmatika oktatása során, a püspököket pedig utasították, hogy a felkorbácsolt kedélyeket csitítsa le. A döntésről ezúttal értesítették az érintetteket.¹³

A határozatot mindkét tanár tudomásul vette. Bodola 1792 nyarán a záróvizsgák előtt első levelétől eltérő, alázatos hangnemben kérte, hogy a vizsgán még

¹² Bodola János levelét és ismertetését ld. Kolumbán Vilmos József: *Bodola János védekezése*, 62–78. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet. 1792. április 15. 57/1792.

¹³ A Főkonzisztórium Bodola levelére adott válaszát ld. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve XV. kötet. 1792. április 15. 57/1792., A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve XV. kötet. 127/1792., ill. Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez*, 760–778.

Endemann tankönyve alapján vizsgáztathasson, ugyanott jelentette azt is, hogy az etikát is Endemann alapján tanítja, és kérte, hogy továbbra is taníthassa.¹⁴ A Főkonzisztórium Bodola kérésének elbírálására a püspököt kérte fel.¹⁵ A püspök nem sietett a válaszadással. A Főkonzisztórium felkérésére csak november 8-án válaszolt. Rövid levelében késlekedését betegeskedésével indokolta, de mint írja, Endemann könyvét alaposan végigolvasta.¹⁶ Felsorolta a könyv néhány megállapítását, amely a református hitvallásoktól eltérőnek vélt, és amelyek valóban az embernek a megigazulásban betöltött szerepét domborította ki.¹⁷ A Főkonzisztórium a soron következő ülésén, decemberben tűzte napirendre a teológiai véleményezést. A püspök kifogásait elfogadva, Bodolainak megtiltották Endemann etikájának tanítását.¹⁸

A Főkonzisztórium az egyházi elöljáróság ügyében tanúsított magatartásának elmarasztalását (1792. április 16.) Keresztes Máté főjegyző válaszolta meg.¹⁹ A főjegyző úgy gondolhatta, hogy az egyházi főtanács nem ismeri elég részletesen az ügy hátterét, ezért röviden tisztázta az egyház vezetőségének az ügyben kifejtett álláspontját. Rávilágított arra, hogy az 1791. évi zsinat nem a két tanár ellen indított kivizsgálást, ezért nem idézték be a zsinat elé, hanem Endemann tankönyvének mellőzéséről döntött. Szigorú, ugyanakkor cinikus hangnemben vála-

¹⁴ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet. 127/1792. ill. FőkonzLvt. 1792/127.

¹⁵ Levélfogalmazvány Eperjesi Zsigmond püspökhöz. FőkonzLvt. 1792/166.

¹⁶ Eperjesi Zsigmond levelét ld. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*. 196–204.

¹⁷ Eperjesi kifogásait ld. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*. 200–201., ill. Juhász István: *i. m.* 112.

¹⁸ „Az moralis theologianak, az Endemann szerint való tanítása aránt kegyelmed által FőConsistoriumunk eleiben terjesztetett kérdésére nézve meghallgattatván tiszteletes püspökünk atyánkfia, mint hogy az őkegyelme tudósításából úgy láttya a FőConsistoriumunk, hogy abban is bővön találatnak olyan kifejezések, amellyek a botránkozásra okot szolgáltathatnak, erre nézve mind a botránkozásnak eltávoztatására, mind pedig az ebből származható és rossz következtetéseket szülhető vetélkedéseknek megelőzésekre figyelmeztvén FőConsistoriumunk előbeni s nevezetesen e folyó esztendőben tött Szent Jakab havának 22dik napján, az 166dik szám alatt kegyelmedhez bocsátott rendelésnek következtetésére, kegyelmednek serio intimálni kívánta FőConsistoriumunk, hogy az Endemann moralját is letévén, ahelyett tiszteletes püspökünk megedgyezésével más manualist végyen fel és igyekezzék tanítani.” Levélfogalmazvány Bodola Jánoshoz, 1792. december 9. FőkonzLvt. 1792/189. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve XV. kötet. 1792. december 9. 189/1792. ld. még: Levélfogalmazvány Eperjesi Zsigmondhoz, 1792. december 23. FőkonzLvt. 1792/189.

¹⁹ Keresztes levelét ld. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*. 202–203.

szolta meg a Zilahi vádaskodását: nevezett két professorok a hazában a theológiát meg nem tanulták volt, mellyből következett, hogy NémetOrszágból fület csiklandoztató métellyes újságokat hozzanak hazánkba [...].²⁰

Annak ellenére, hogy a Főkonzisztórium a tanfegyelmi kivizsgálás lezárását kérte, az 1792. évi zsinat mégis napirendre tűzte a kérdést.²¹ Valószínűleg Keresztes állt az események mögött. Még a zsinat előtt beadványban kérte az egyház a Főkonzisztóriumtól, hogy alaposan tárgyalják végig az ügyet. A beadvány bizonyítékául csupán egy szóbeszédet tudtak felmutatni: *vád alatt való professzorok azzal merészlettek légyen dicsekedni, hogy ők ugyan más auctort vesznek fel, de azt ugyancsak Endemannból fogják magyarázni.*²²

A Főkonzisztórium a beadvány alapját jelentő szóbeszédet nem kívánta megvizsgálni, de az érintett tanárokat felszólították, hogy mellőzzék Endemann tankönyveit. A döntést 1792 decemberében küldték el Bodolának és Zilahinak. Az ügy lezárását Zilahi és Bodola 1793. március 20-i levele jelentette. Zilahi Sebes János a zsinaton elhangzott vádak miatt felháborodott, de a Főkonzisztórium felé alázatos hangú levélben tiltakozott a szóbeszéd ellen. Kijelentette, hogy Endemann Sámuel tankönyvét nem használja, és tudomásul vette a főtanács döntését. Levele mellé csatolta Bodola János levelét is, aki rövid írásában kiállt kollégája ártatlansága mellett.²³

²⁰ Uo.

²¹ „Nem különben azon méltóságos Fő Consistorium levelének foglalattya között vagyon, hogy amint a tavalyi Generalis Szent Synodus protocollumjának 42-dik száma alatt találatik a néhai Endemann 1777-dikben nyomtatott theológiáját tanító professorok számadás és törvény alá köteleztetennek, minthogy az a könyv a SzentÍrásnak, Helvetica Confessionnak és Hejdelbergai Cathecesisnek, minden orthodoxus theologussainaknak tudományaiknak ellenekben szegeztetett socinianismust, arminianismust, pelagianismust satöbbi tanít, mostan a méltóságos Fő Consistorium kívánnya ezt amnestiába menni az okon, hogy már ezen könyv tudománnyának tanítása letétegett.

Ez iránt a Generalis Szent Synodus különös levelével fogja megkeresni a méltóságos Fő Consistoriumot.” ERZSI IV. 46.

²² A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. 1792. december 30. FőkonzLvt. 1792/207. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele.* 196–204.

²³ Zilahi Sebes János levele a Főkonzisztóriumhoz, 1793. március 20. FőkonzLvt. 1793/103. Bodola János levele a Főkonzisztóriumhoz, 1793. március 20. FőkonzLvt. 1793/103. A leveleket közölte: Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez.* 776–777.

Samuel Endemann

Az 1791-ben induló tanfegyelmi kivizsgálás kiinduló okát Samuel Endemann tankönyve jelentette. Endemann 1743-ban írta alá a marburgi egyetem matricoláját, 1747-ben Brémában volt lelkész, egy évvel később Kasselben lett házitanító. Különböző lelkészi állások után 1767-től Hanauban héber nyelvet és dogmatikát tanított, 1782-ben superintendenssé választották, és még ugyanabban az évben Marburgban a rendszeres teológiai katedrára kapott kinevezést. Legjelentősebb műve az 1777-ben Hanauban kiadott *Institutiones theologiae dogmaticae*. David Samuel Daniel Wytttenbachhoz hasonlóan a wolffianus filozófiának a teológiai alkalmazási lehetőségeit kereste, tudományosan igazolni kívánta a kinyilatkoztatott kijelentés és a természeti teológia közti kapcsolatot, illetve racionális magyarázatot kívánt adni a hittételeknek.²⁴ Tudományos érdeklődése és meggyőződése nem tántorította el a hitvallásoktól, de elutasította a predestináció konzervatív értelmezését (örök dekrétum).²⁵ Mindezek ellenére Endemann a református (kálvinista) ortodoxia kései képviselői közé tartozott, aki a református hitvallások védelmében szállt vitába a racionalizmussal. A predestináció értelmezése révén, ami kiváltotta az erdélyi református egyház vezetőségnek nemtetszését, a felvilágosult református ortodoxia táborába sorolható be.²⁶

Wolffianizmus vagy felvilágosult ortodoxia?

A levéltárba visszakerült iratok alapján nagy vonalakban tisztázható a kivizsgálás teológiatörténeti háttere. Juhász István szerint az 1791. évi zsinati határozat a wolffianus eszmék terjedését próbálta megakadályozni. Tanulmányának felvezetőjében azt írja, hogy a lelkészképzésben, az igehirdetésben és a katekizációban együtt élt az ortodoxia és a felvilágosodás. A kettő viszonyát a csendes ellentét és a fokozatos egymáshoz hasonulás jellemezte, a kettő közti átmenetet Wolff-féle filozófia és teológia biztosította.²⁷ Juhász István megállapításával nem kívánunk vitatkozni. Christian Wolff munkásságáról és annak erdélyi recepciójáról kimerítő, gazdagon adatolt tanulmányrészt közölt, bemutatva Gyulakuti Lázár János és Köleséri Sámuel wolffianizmusát, illetve a marosvásárhelyi kollé-

²⁴ Samuel, Endemann. In: Deutsche Biographie. https://www.deutsche-biographie.de/pnd11649378X.html#adbcontent_leben (Megnyitva: 2018. június 4.)

²⁵ William, Muenscher: *Elements of dogmatic history*. New-Haven 1830, 180.

²⁶ James I., Good: *History of the reformed church of Germany. 1620–1890*. 1894, 439.

²⁷ Juhász István: i. m. 102.

giumban a 18. század közepén divatos irányzattá váló wolffianus filozófia térhódítását.²⁸ Juhász megállapítását nem kívánjuk ugyan megkérdőjelezni, de úgy gondoljuk, az Endemann-per háttérében nem a wolffianizmus állt, ugyanis amint alább kiderül, a wolffianizmus a század közepétől kezdődően az oktatás és a teológiai gondolkodás meghatározó része lett.

Gyulakuti Lázár János, Köleséri Sámuel fogadott fia peregrinációs útján Szathmári Mihály sárospataki professzor tanácsára Marburgba is ellátogatott, hogy Wolffot hallgathassa, sőt a híres tanár lakásán talált szállásra, és így napon-ta hallhatta Wolffot. Ott-tartózkodása alatt a marburgi tanár műveit latinra fordította, metafizikai és etikai műveiből kivonatokat készített azzal a céllal, hogy hazatérése után a másolatok révén a hazai tudományos élet megismerhesse a wolffianizmust.²⁹

Hazatérése után a marosvásárhelyi kollégium főgondnokának nevezték ki, és amikor Rimaszombati Sámuel beiktatták tanári állásába, Gyulakuti Lázár *Az intellektus és az akarat fejlesztése* című beszédében az akarat és az értelem megjobbításának szükségességéről beszélt. Első életrajzírója szerint ettől a pillanattól kezdve a marosvásárhelyi kollégium a wolffiana filozófia otthonává lett, ami majd 1740-ben Marosvásárhelyre került Nádudvari Sámuel működésével vált teljessé.³⁰ Nádudvari működése annak ellenére hogy rövid, mindössze 6 évet tartott, iskolateremtő volt. Utóda Kövesdi János szintén a wolffianista eszmék alapján tanította a diákságot. A század második felének híres tanárai közül ide sorolható még Intze Istvánt, aki marosvásárhelyi tanári pályafutását 1749-ben kezdte el, és a 17 évig tartó működése alatt Thümmigius (Wolff tanítványa) és Wolff alapján tanította a filozófiát és a matematikát. Ugyanide tartozik a marosvásárhelyi kollégium híres filológusa Kovásznai Sándor, aki diákkorában rajongott Wolffért, később ugyan megtagadta a marburgi tanár eszméit, de hatása alól nem szabadult. Nem feledkezhetünk meg Fogarasi Pap Józsefről sem, akit 1779-ben neveztek ki marosvásárhelyi tanárnak, és aki mind tanári működése alatt,

²⁸ Uo. 102–110.

²⁹ Kovásznai Sándor: *i. m.* 132–133., 155. Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Kolozsvár 1942. Földesi Ferenc: Lázár János, Christian Wolff tanítványa (Vázlat az erdélyi wolffianizmus kezdeteihez). In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2016, 265–276.

³⁰ Kovásznai Sándor: *i. m.* 70., ld. még. Albert András: A wolffianizmus Erdélyben. In: *Aetas* 23 (2008/4), 129–139.

mind az erdélyi református egyház tantervének reformját kidolgozó bizottság vezető tagjaként wolffianus könyveket ajánlott a tanuláshoz.³¹

Erdély másik két kollégiuma sem volt mentes a wolffianizmustól. Ajtai Abod Mihály, aki Marosvásárhely és Nagyenyed után Oderafrankfurtban és Franekerben tanult, hazatérése után nagyenyedi tanárként kisebb kellemetlenséget kellett elszenvednie a wolffianus meggyőződése miatt.³² Érdekes az is, hogy 1751 szeptemberében a szebeni zsinaton, ahol Matskási Krisztina válóperét tárgyalták, Tőke István enyedi filozófiatanár felszólalt a *volphiana philosophia*, mint az ortodoxiát fenyegető irányzat ellen. A püspök, Borosnyai Lukács János viszont nem adott helyt Tőke tiltakozásának. Hermányinak a történethez fűzött megjegyzése szerint *azt a Philosophiat Enyeden is az ifjúság igen kedveli vala, de a Philosophiae professor [Tőke István – szerző megj.] manibus pedibusque contranitál vala, és a Cartesiana Philosophia mellett depungál vala.*³³ Hermányi híradásából a legmeglepőbb Borosnyai magatartása, ugyanis amikor fia nevelését a wolffianista Kovásznai Sándorra bízta, rossz szemmel nézte azt, hogy a fiát wolffianista szellemiségben tanítja az ifjú Kovásznai. Az amúgy meggyőződéses ortodox Borosnyai kifejtette, hogy ez a filozófia ellenkezik a református vallással, tévelygésbe sodorja az embereket. A fiatal Kovásznait disputára hívta, ahol alaposan megértárgyalták a wolffianista elveket, végül Borosnyai engedett merevségéből.³⁴

Kolozsváron a kollégium könyvtárában a Wolff-tanítvány Baumeister tan-
könyveinek több kiadása is megtalálható volt, azokat használták a filozófia okta-

³¹ Juhász István: i. m. 109.

³² Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexicon*. 3. Javított és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977, 16. Hermányi Dienes József szerint Ajtai nem igazán értett a filozófiához: „[Ajtai] annak adatá Cartesiust a Tőke kissebbitésére; holott maga nem tud sem Cártésiana, se Áristotelica, se Wólfiana Philosophiat.” *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 324. Krizsbai Jenő: Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár. In: Gudor Botond et al. (szerk.): *Egyház és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*. A nagyenyedi és magyarigeni Bod Péter háromszáz éves konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, Budapest 2012, 86–95. Ajtai gondolkodását illetően lásd: Túri Tamás: A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály Halotti beszédében. In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2016, 277–288.

³³ Hermányi Dienes József: i. m. 102.

³⁴ Kovásznai Sándor: i. m. 295.

tása terén.³⁵ Hasonló folyamatokat találunk Sárospatakon és Debrecenben is, ahol a század közepétől a logika oktatásához Wolff és Baumeister műveit ajánlották.³⁶ A század második felében az udvarhelyi gimnázium is csatlakozott a wolffianus tankönyvek használatához. Kovács József, aki 1763-ban lett udvarhelyi tanár a matematika és logika oktatása terén Wolff műveit használta.³⁷

Az erdélyi wolffianizmus kiteljesedése 1769 után következett be, amikor a Marosvásárhelyen ülésező Litteraria Comissio az erdélyi református kollégiumi oktatás logikatankönyveként kizárólagosan Baumeister művét írta elő. Ekkor már a kolozsvári Pataki Sámuel, majd később Méhes György a filozófiát és a matematikát Wolff alapján tanították, ahogyan a székelyudvarhelyi Backamadarasi Kiss Gergely is a filozófiát és a logikát.³⁸

A fentiekből kiderül, a wolffianus eszmerendszer a század közepétől kezdődően már aktívan jelen van a kollégiumi oktatásban, sőt az erdélyi református kollégiumokban Baumeister és Thümmigius tankönyveinek kötelezővé tételével lényegében a marburgi tanár eszméit tették kötelezővé. Emellett hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az erdélyi református egyház soha nem próbálta megakadályozni a wolffianizmus terjedését. A már említett Tőke István a wolffianus eszmék elleni szebeni támadásán kívül, illetve Borosnyai Lukács János püspök roszszalló megjegyzésein kívül soha senki nem emelt kifogást ellene.

Éppen ezért nehéz az 1791. évben elindított kivizsgálást összefüggésbe hozni a wolffianizmussal. Bodola János a Főkonzisztóriumhoz címzett levelében értetlenségének adott hangot az Endemann tankönyve kapcsán született elítélő határozat miatt, ugyanis már 1788–1789-ben a generális zsinaton Endemann tankönyve alapján vizsgáztatta a felszentelésre jelentkezőket, és akkor a zsinaton jelenlévők semmiféle kifogást nem fogalmaztak meg. Azt is hozzátette, hogy

³⁵ Hajós József: Fr. Chr. Baumeister emlékére. In: *Korunk* 45 (1986/2), 126.

³⁶ G. Szabó Botond: *A Debreceni Református Kollégium a pedagógiai századában*. Debrecen 1996, 69., ill. Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest 1988, 126., 421. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996, 397.

³⁷ Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi evang. reform. collegium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Az intézet története (képekkel és rajzokkal) 1670–1895-ig*. Székelyudvarhely 1895, 18–19.

³⁸ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. Kolozsvár 1905, 64., 179. Egyed Péter: *A nemzeti filozófia kezdetei. Filozófiaoktatás a protestáns gimnáziumokban Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján*. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/magyarfilozofia/20061009234217237000000711.html> (Megnyitva: 2018. június 4.). Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005, 35., 71.

enyedi tanárként heti rendszerességgel találkozott a püspökkel, aki soha nem jelezte, hogy gond lenne az alkalmazott tankönyvvel.³⁹ Zilahi is értetlenül vette tudomásul a zsinati határozatot, és a Főkonzisztórium tudomására hozta, hogy amikor Székelyudvarhelyre került tanárnak, a diákok már ismerték Endemann művét, sőt tankönyvként használták.

A wolffianizmus ellen szól továbbá az is, hogy a kivizsgálás során sem a vádiratban, sem a két tanár védekezésében, sem a püspök és főjegyző levelében, illetve az üggyel kapcsolatos iratokban sehol nem fordul elő Wolff neve. Sőt Zilahi a hosszú, 26 oldalas levelében derék teológusoknak nevezi Vitringát, Turretinét, Pictetet, Ostervaldot, akik nem wolffiánusok, hanem többnyire a felvilágosult ortodoxia képviselői voltak. Továbbá rendkívül nehezen valószínűsíthető, hogy a wolffianus eszmék ellen csak fél évszázad múltán emeli fel a hangját a református egyház, olyan korszakban, amikor az erdélyi kollégiumokban a logika, matematika, filozófia és egyéb tárgyak tanítása során a hivatalos tanterv Wolff vagy utódainak műveire hagyatkozott.

A zsinati vádpontok (pelagianizmus, szocinianizmus, arminianizmus) sem vezetnek közelebb a megoldáshoz, ugyanis a felsorolt „eretnkségek” teológiai gondolkodása bár közel áll egymáshoz, de a köztük lévő különbségek mégis jól elhatárolhatóvá teszik őket. A vádpontokban felsorolt eretnkségek nem az Endemann tankönyvében lévő eretnkség azonosítását szolgálják, hanem sokkal inkább a református egyház teológiai állásfoglalásától eltérő dogmatikát kívánták azonosítani, vagyis a felsorolt három eretnkség inkább az ellenséggépet teremtette meg, és a nem a pontos behatárolás végett használták őket. Hasonló dilemmában vagyunk a remonstráns jelző használatával is. Annak ellenére, hogy ez a megnevezés nem szerepel sem a vádiratban, sem az üggyel kapcsolatos későbbi iratokban, talán ez lenne a legmegfelelőbb azonosítása mindannak, amit a zsinat és később Eperjesi Zsigmond püspök Endemann tankönyvével kapcsolatban megállapított. Az összehasonlítás adja magát, ugyanis a Nádudvari Sámuel, Makfalvi József és Huszti András tanfegyelmi perében az Endemann tankönyve elleni vádpontokhoz hasonló eretnkséggel vádolták őket, amikor az univerzalis-

³⁹ „Ha szintén ez a vád megbizonyíthatott volna is, amely nem esett és soha meg sem fog esni, hol, mikor és ki által esett reám nézve az a Canon szerint megkívántató una alteraque admonitio, hogy azoknak nem engedelmeskedvén, méltó lehettem volna a Synodus neve alatt költ deliberatumra? Hiszen itten, Enyeden lakik tiszteletes superintendens uram, őkegyelmit illette volna ez a dolog, és mondja meg, ha jött-e valaha valami efféle világosságra ellenem? És ha igen, őkegyelme intette meg rólla, non semel atque iterum, hanem csak egyetlen egy szóval?” Kolumbán Vilmos József: *Bodola János védekezése*, 75.

ta teológia hirdetését bizonyították rájuk.⁴⁰ A remonstráns teológia néven is ismert irányzatnak, amelynek legfőbb ismertetőjele az általános kegyelem tanítása, az Endemann-perrel való összevetése szintén nehézségekbe ütközik. Ennek az oka elsősorban az, hogy a marburgi tanár tankönyvéről nem készült részletes véleményezés, Eperjesi csupán néhány gondolatban foglalta össze kifogásait Endemann etikatankönyvéről, de a rendszeres teológiai műve valójában véleményezés nélkül maradt. Másodsorban a tévtanítás azonosítása rendjén (remonstráns) ütközünk nehézségekbe. Az erdélyi teológiaművelésben még a 18. század végén is a korábban jól bevált fogalmakat használták a különböző tévtanítások azonosítására (pelagiánus, szociniánus, arminiánus, remonstráns), amelyek az erdélyi teológiai közéletben általános elfogadott fogalmak voltak, de a külföldi teológiai gondolkodás számára egészen mást jelentettek. Endemann teológiájának a remonstráns teológiával való azonosítása csak Erdélyben volt egyértelmű, ugyanis a református hitvallásos gondolkodás szemszögéből vizsgálva Endemann teológiáját, abban tényelegetesen is kimutathatóak a remonstráns teológiát idéző gondolatok. Ugyanez az összehasonlítás viszont sem a svájci, sem a német teológiával való összevetésben nem állja meg a helyét. Samuel Endemann, igen nagy tekintélynek örvendett az európai reformátusságban, igazi ortodox teológusként tartották számon, aki felvette a harcot a túlzó irányzatok ellen. Ezért is értetlenkedett Zilahi Sebes János, és hol óvatosan, hol gúnyosan figyelmeztette Endemann hazai ellenfeleit az ügyből származható veszélyekre (az erdélyi református egyház hitelvesztése, az ösztöndíjak elvesztése stb.).

Az Endemann-per kapcsán fellelhető források vizsgálata arra enged következtetni, hogy a tanfegyelmi kivizsgálás hátterében nem a wolffianizmus, hanem a hagyományos ortodoxia és a felvilágosult racionalista ortodoxia vitája állt. A kettő közti dogmatikai különbséget a legtalálóbban talán abban lehetne megfogalmazni, hogy míg a hagyományos, merev ortodoxia a predestináció kérdésében azt vallotta, hogy a kiválasztás Isten örök végzése, már a teremtetés előtt döntött a kiválasztásról, addig a racionalista ortodoxia sokkal megengedőbb álláspontot képviselt ebben a kérdésben és az ember felelősségét hangsúlyozta az elvettetés és a kiválasztás kapcsán.

⁴⁰ Kolumbán Vilmos József: Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen. In: *Református Szemle* 102 (2009/3), 340–351. Kolumbán Vilmos József: Makfalvi József hitvallása. In: *Református Szemle* 109 (2016/1), 55–67. Kolumbán Vilmos József: Makfalvi József heterodoxiája. In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2016, 289–302.; Sipos Gábor: Huszti András heterodoxiapere 1742-ben. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 727–733.

Az erdélyi református egyház vezetősége többnyire a hagyományos ortodoxia képviselői közül került ki. Ide tartozott Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté is. Eperjesi Csernátoni Vajda Péter halála után 1782-ben foglalta el a püspöki tisztséget. Tizenegy éves püspöki hivatala alatt kiemelten foglalkozott a népiskolai hálózat megerősítésével: Erdély-szerte a nagybaconi kiemelkedően sikeres iskola mintájára kívánta átszervezni a népoktatást.⁴¹ 1783-ban a sárdi zsinaton az ő javaslatára kötelezték az espereseket és lelkészeket, hogy szigorúan ellenőrizzék a mesterek, tanítók munkáját. Az ő püspöksége alatt, 1786-ban indult el Kiss Gergely főjegyző vezetésével a népiskolai hálózat átszervezése és reformálása (többek közt az anyanyelvűség megerősítése, javaslat a tanítóképzésre, új tanterv, tanfelügyelők tisztségbe állítása stb.)⁴²

Eperjesi volt azon utolsó püspökök egyike, aki a református egyház hitvallásait védelmébe vette. 1781-től kezdődött el az új istentiszteleti rendtartás reformja. 1783-ban utasították a lelkészeket, hogy prédikációikban foglalkozzanak többet a dogmatikával, illetve vegyék komolyan a katekizációt. Eperjesi 1783-ban Bánffy Farkas főgondnoknak címzett levelében jelezte, hogy tanító (dogmatikai) prédikációt már alig mondanak a lelkészek, helyette a század végére jellemző moralizáló prédikációk hangzanak el. Ennek eredménye az, hogy a nép tudatlan, és emiatt egyre elterjedtebb a naturalizmus és deizmus.⁴³ 1785-ben a nagybaconi zsinaton az ő javaslatára fogadták el, hogy a püspök jóváhagyása nélkül semmilyen vallásos könyvet ne lehessen kiadni.⁴⁴

Az Endemann-ügyben érintett másik vezető Keresztes Máté főjegyző volt. Nagyenyedi, kolozsvári tanulmányait Franekerben fejezte be. Hazatérése után Alsórákoson, Zabolán, majd 1768-tól Kézdivásárhelyen volt lelkész. 1778-ban a

⁴¹ Erdélyi Református Zsinatok Iratai, III. 1771–1789. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata, Kolozsvár 2001, 212–213. (A továbbiakban: ERZSI III.)

⁴² Illyés Géza: i. m. 434. Az népiskolák átszervezéséről bővebben ld. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005, 80–98.

⁴³ „Hogy a papok a kivált a vasárnapi reggeli órákon mindenkor systematice prédikállyanak, mivel ma annyira belémerült a világ a sok francia és német mrálba, hogy a hitről való tanításnak csak híre is alig hallassék, és a sok szép systematica theologiák olyanok légyenek a papok thékájának fenekén, mint Góliát fegyvere, emllyet posztóban varrván a sáternak egyik setétes szegeletiben felakasztottak. Noha a nép olyan tudatlan a hit dolgában nem volt, mint most, mivel soha moralnál egyebet nem hall, innen vagyok sok naturalizmus, deismus, satöbbi [...]” ERZSI III. 172–173. 178. 187.

⁴⁴ ERZSI III. 213. Illyés Géza: i. m. 435.

kézdi egyházmegye esperesévé választották⁴⁵ (1775-ben már prosenori tisztséget töltött be az egyházmegyében).⁴⁶ A református ortodoxiával való rokonszenvét írásaiban is kifejezte. 1791-ben Lipót császár névnapjára elmondott beszédében a klasszikus reformátori teológiával megegyezően a világi hatalmat (uralkodók, császárok, királyok fejedelmek) Isten hatalmából vezette le, sőt a bűnről és az ember eredendő bűnösségéről is a hagyományos módon beszélt.⁴⁷ Proseniorként, esperesként, főjegyzőként és végül püspökként olyan határozatokat kezdeményezett az egyházmegyében és az egyházkerületben, amelyek szintén ortodox meggyőződését bizonyítják. 1774-ben valószínűleg Keresztes Máté támogatásával a kézdi egyházmegye kérte, hogy a vasárnapi istentiszteleten Christoph Stähelin *Catechismusi házikincs* című munkájából olvassanak fel, illetve hétköznapi napokon a lelkészek könyvből olvassák fel az imádságokat.⁴⁸ Tagja volt az 1781-ben kezdődő liturgia reformját ellenőrző bizottságnak, amely amellettt döntött, hogy új istentiszteleti rendtartás helyett a régi rendtartást revideálják.⁴⁹ 1783-ban, amikor II. József engedélyt adott a főjegyzőválasztásra, a Főkonzisztórium Kovács József enyedi, Kiss Gergely udvarhelyi, Basa István marosvásárhelyi tanárok, Intze István dévai lelkész és hunyadi esperes, Benkő József erdővidéki főjegyző mellett Keresztes Mátét is ajánlotta az egyházkerületi főjegyzőségre.⁵⁰ A főkonzisztórium ajánlásnak megfelelően a sárdi zsinaton a jelöltek közül Kovács Józsefet választották meg (ő volt a Főkonzisztórium első számú jelöltje), de ő nem vállalta a tisztséget, ezért ott a zsinaton Borosnyai Lukács Simont választották meg, aki viszont olyan feltételekhez kötötte tisztség elfogadását, amelyet az egyház és a Főkonzisztórium nem akart és nem is tudott teljesíteni. 1787-ben Kiss Gergely főjegyző (1784-ben választották meg hosszas huzavona után, de csak 1785-ben iktatták be) halála után a Főkonzisztórium Bodoki József és

⁴⁵ Zoványi Jenő Keresztes Máté esperessé választását tévesen 1781-re datálta. Zoványi Jenő: *i. m.* 308. „Meghalálózván a venerabilis tractus öreg seniora, néhai tiszteletes Vas Gábor atyánkfia, helyében azon seniori hivatalra adjuráltatott a 86-dik Canon szerint az eddig való prosenior Keresztes Máté atyánkfia.” ERZSI III. 104.

⁴⁶ Keresztes Máté az 1775. évi kézdivásárhelyi zsinaton proseniorként vett részt. ERZSI III. 60.

⁴⁷ Keresztes Máté: *Szent Leopold Innepe, az az a Kézdi Ref. Tractusnak Ezer-Hétszáz-Kilencven egyedik esztendőben...* Kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában.

⁴⁸ ERZSI III. 44.

⁴⁹ ERZSI III. 206., 221., 228.

⁵⁰ ERZSI III. 182.

Szathmári Pap Mihály kolozsvári tanárt, Benkő Józsefet és Keresztes Mátét ajánlotta főjegyzőnek,⁵¹ utóbbit Gernyeszegen meg is választották.⁵²

Keresztesnek főjegyzőként már sok lehetősége volt az egyház országos ügyeinek alakításában. Valószínűleg egyetértettek Eperjesivel abban, hogy a református egyház hitvallásosságát meg kell erősíteni. Tekintettel arra, hogy Eperjesinek 1791–1792 folyamán meggyengült az egészségi állapota, a szokásjog szerint az országos ügyek jelentős részét Keresztes intézte, és éppen ezért nem elképzelhetetlen, hogy az 1791-ben hozott Endemann-perként elhíresült tanfegyelmi kivizsgálás elindításában nagy szerepe volt a főjegyzőnek. Valószínűleg ezzel kapcsolatos az a nem elhanyagolható tény is, hogy 1791-ben a küüllővári zsinat szóvá tette, hogy a kollégiumi tanárok nem akarnak engedelmeskedni a püspöknek, a zsinaton nem jelennek meg.⁵³

Keresztes Máté ortodox meggyőződése az 1792. évi levélből derül ki leginkább. A főkonzisztórium elmarasztaló döntésére válaszolva írta a főjegyző:

„Valósággal és jó lelki esmérettel megvizsgáltuk volt mi az Endemann theologiaját és bizonynal úgy vagyon, hogy megzavarta az igaz hitnek és vallásnak tudományát pelagianismussal, arminianismussal, socinianismussal és egyébbel és a Szentírás tudományától, Helvetica Confessiotól s Heidelbergai Catechesistől (mellyek mellett áll és tartatik receptanak a mi religionk a hazában) messze eltávozott. Valakik pedig ezt a métellyes theologiaat annyira bészínlették s fedelezték, hogy gyanú nélkül való orthodoxianak tartathassék, azok vagy hibás tudománynak, vagy hitet s vallást hitetlenül tettetők, vagy magokat tudósoknak tartatni akarván tudatlan és kenyeret szentségtöréssel őrző emberek, vagy mindenik szeplővel teljesek és nem alkalmasok arra, hogy egy egész szent zsinatot (mellyben hisszük, hogy a Szentlélek mivelünk jelen vagyon) így megítélhessenek. Ennek megbizonyítására idezártuk az Endemann theologiajának egynéhány heterodoxiaját és képtelenségeit állatásit vagy az apostol szava szerént bolond filozofiaját, mellyek iránt kérjük és kényszeríttyük excellentiatokat, nagyságtokat, hogy ezeket úgy méltóztassanak megvizsgálni, mint mi megvizsgáltuk és a kijegyzések szerint az ő tudományát, a SzentÍrást, a Helvetica Confessiot, a Formula Consensust, a Heidelbergai Catechesist egybevetni és ha lehet, a kijegyzett auctorokat is megnézni, nem másokkal vizsgálatni s nézetni, mert ez lélekben járó fő dolog.”⁵⁴

⁵¹ ERZSI III. 234.

⁵² ERZSI III. 243.

⁵³ ERZSI IV. 42–43.

⁵⁴ Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*, 202–203.

A fenti idézetből egyértelműen kiderül, Keresztes az ortodoxiának volt a híve, illetve az, hogy személyesen is részt vett az 1791. évi zsinati döntés előkészítésében.

Összegzés

A fent ismertetett iratok alapján talán úgy gondoljuk, hogy az 1791. évi Endemann-per nem a református egyház wolffianizmus ellenessége miatt indult el. A vita során egyszer sem hangzott el Wolff neve vagy a hozzá köthető irányzat megnevezése, sőt a két érintett tanár, Zilahi Sebes János és Bodola János többször kihangsúlyozták református hitvallásokhoz való hűségüket. A református egyház vezetőségének motivációja az egyház hagyományos hitvallásainak védelmében keresendő. Az 1770-es évektől kezdődően a református egyház a zsinatokon igyekezett megerősíteni a hitvallásait, illetve hagyományait. Ezek között említhető az 1771. évi úrvacsoraosztással kapcsolatos döntés, amelyben felszólították a lelkészeket, hogy az úrvacsorát csak a templomban szolgáltassák ki.⁵⁵ Ugyanilyen megfontolásból született a már említett 1774. évi zsinati döntés is. A kézdi egyházmegye kérésére elrendelték, hogy vasárnap délutánonként a *Catechismusi házi kincsből* olvassanak fel a gyülekezetekben. 1781-ben felszólították az espereseket, hogy utasítsák a lelkészeket arra, hogy ne hanyagolják el a katekizációt, illetve a kátés istentiszteleteket.⁵⁶ Két évvel később, 1783-ban megismételték a katekizáció fontosságát korábban kimondó zsinati döntést, illetve szorgalmazták a dogmatikai tartalmú prédikációkat az egyre nagyobb teret hódító moralizálással szemben.⁵⁷

A két vádlott, Zilahi Sebes János és Bodola János nem voltak eretnekek, ők csupán a nyugati reformátusoknál már régóta „divatos” felvilágosult teológiát, a racionalista ortodoxiát követték. Nyugati teológiai műveltséggel rendelkeztek, ahogyan az ellenfélnek tekintett Eperjesi Zsigmond püspök és Keresztes Máté főjegyző is. A látszólag semmiből kipattanó Endemann-per tulajdonképpen az erdélyi református egyház kétségbeesett és lassan elbukó, a hagyományos hitvallásosságért folytatott harcának volt az utolsó felvonása. Amint utaltunk rá, zsinati

⁵⁵ ERZSI III. 8.

⁵⁶ „A fellyebbvaló ordinatiokhoz képest az ecclesiakban végben vitetni szokott vasárnap délyesti cathekizatiok már jó darab időtől fogva, jóllehet eklézsiáinkban gyakoroltatnak, mindazonáltal, hogy a tiszteletes seniorok a tiszteletes atyafiakat ezen tartozó kötelességekre szorossabban is emlékeztessék és annak effectumára serio attendállyanak, végeztetett.” ERZSI III. 159.

⁵⁷ ERZSI III. 180.

ti határozatokkal próbálták elejét venni az egyre inkább tapasztalható hitvallás-ellenességnek, de minden igyekezet ellenére Eperjesi és Keresztes küzdelme elbukott. Az Endemann-pernek 1793-ban olyan gyorsan lett vége, mint amilyen gyorsan két évvel korábban elkezdődött, és ami nem nélkülözte a személyi sértődöttséget sem. Zilahi rendkívül csípős, helyenként lenéző és gúnyosan megfogalmazott tiltakozólevele csak bonyolította a vitát. Nem a békét kereste, hanem ahogyan utólag kiderült valótlan állításokkal vádolta előjáróit. Teljes mértékben Zilahira vall az is, hogy az eretnekséget tagadó levelében a maga álláspontjának és igazhitűségének bizonyításaként felsorolta visszamenőleg családjának minden neves tagját, sőt oldalági rokonait is.⁵⁸ 1792-ben Keresztes szintén csípős hangvételű rövid válaszlevélben szólt vissza Zilahinak és tisztázta, hogy az 1791. évi zsinati határozat nem a tanárok ellen szólt, csupán Endemann tankönyvének tartalmát kifogásolta. 1793-ban halt meg Eperjesi, utódja Keresztes Máté lett, aki már nem folytatta a kilátástalannak tűnő küzdelmet. Kétéves püspöksége alatt nem sok ideje volt mélyreható reformokat kezdeményezni, 1795-ben hirtelen meghalt. Az erdélyi református egyház hitvallásokhoz való ragaszkodása Abats János püspöksége alatt ért véget. Abats 1806-ban kezdeményezte a konfirmáció bevezetését a református egyházba. Konfirmációi istentiszteleti rendtartást és konfirmációs kátét állított össze, amely már semmilyen tekintettel nem volt a református egyház hivatalos hitvallásaira. Kátéja rövid terjedelmű volt, és korának racionalista teológiai szemléletét tükrözte. Abats kátéja, mint utólag kiderült, úttörő jelentőségű volt, a 19. században több olyan káté is napvilágot látott, amelyek szakítottak a református egyház hagyományos hitvallásaival.⁵⁹

A két tanár karrierjét nem törte meg az Endemann-ügy. Zilahi folytatta udvarhelyi tanárságát, numizmatikai gyűjteményével és a székelyudvarhelyi gimnázium könyvtárának rendezésével szerzett nevet magának. Bodola János fényes karriert futott be. Nagyenyedi tanárként 1799-ben Angliába utazott a református egyház megbízásából, hogy a nagyenyedi kollégium építésére összegyűjtött pénz sorsát rendezze. 1806-ban főjegyzővé választották, és néhány évvel később már a püspöki teendőket is ő vette át, ugyanis a fungens püspök, Abats János beteg volt, feladatkörét nem tudta ellátni. Oktatás- és tudományszervezőként is maradandót alkotott, ő alapította meg a nagyenyedi kollégium kéziratárát. 1815-ben püspökké választották.

⁵⁸ Zilahi Sebes János beadványa a Főkonzisztóriumhoz. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. Jelzete: FőkonzLvt. 283/1791.

⁵⁹ Kolumbán Vilmos József: A konfirmáció bevezetése az Erdélyi Református Egyházban. In: *Református Szemle* 104 (2011/6), 637–650.

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond).....	5
A reformáció öröksége	
Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról	9
Benkő Tímea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén Erdélyben	22
Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	36
Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai.....	45
Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása	65
Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján	84
Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.....	95
Bartha Zoltán: A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében.....	116
Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében (1849–1860)	136
Bíbza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)	147
Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében.....	153
Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben	160
Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos prédikációiban	176
Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai Fakultáson (1895–1948).....	186
Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig	203
Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években.....	219
Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete.....	246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig.....	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezetközi kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezetiiség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában.....	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei	520
Hegyi Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában

Felelős vezető: Dávid Zoltán

Korrektúra: Deák Szidónia

Számítógépes tördelés: Nagy Andrea

Nyomdai ívek száma: 41,5

